

PALMALI
GROUP OF COMPANIES

Bitiklər **PALMALI** Şirkətlər Qrupunun prezidenti
sayın Mübariz Qurban oğlu Mənsimovun
dəstəyi ilə işıq üzü görmüşdür.

«**Doqquz Bitik**» sırası

- I Bitik.** TARİXİ QAYNAQLAR
- II Bitik.** TARİXİ COĞRAFIYA
- III Bitik.** ÖN ASİYADA QƏDİM TÜRK DÖVLƏTLƏRİ
- IV Bitik.** TARİXİ ETNOQRAFIYA
- V Bitik.** MİFOLOGİYADA TARİX
- VI Bitik.** ƏDƏBİYAT VƏ FOLKLORDA TARİX
- VII Bitik.** TÜRK DİLİNİN TARİXİ
- VIII Bitik.** TARİXİ ONOMASTİKA. TÜRK BOYLARI
- IX Bitik.** TÜRKLƏRİNİN SOYKÖKÜ. URMU TEORİYASI

Firudin Ağasovlu

İSLAMÖNCƏSİ
TÜRK
TARİXİ
9 BITİK

VI BITİK

ƏDƏBİYAT VƏ
FOLKLORDA TARİX

Azərbaycan Respublikası
Prezidentinin İşlər İdaresi
PREZİDENT KİTABXANASI

İSTANBUL - 2022

Elmi redaktor: *AMEA-nin müxbir üzvü, prof. Kamran Əliyev*
Filologiya elmləri doktoru, prof. Ramiz Əskər

Redaktor *Həlimə Rzaquliyeva*

Firudin Ağasıoğlu. İslamöncəsi Türk tarixi. (Doqquz Bitik);
VI Bitik: Ədəbiyyat və folklorda tarix. İstanbul, 2022, 405 s.

Türk etnosunun Atayurdunu və mənşəyini Yaxın Doğuda müəyənləşdirən «İslamöncəsi Türk tarixi» adlı əsər yazarın bu sahədə apardığı 30 illik araşdırmanın sonucu olaraq ortaya çıxmışdır. Bütövlükdə türk xalqlarının tarixini yeni konsepsiya olan Urmu teoriyası ilə ortaya qoyan bu 9 kitab (Doqquz Bitik) tarixi qaynaqlar, tarixi coğrafiya, Ön Asiyada qurulan qədim türk dövlətləri, tarixi etnografiya və onomastika, ədəbiyyat və folklorda tarix, türk dilinin tarixi, türklərin soykökü və Urmu teoriyası kimi ayrı-ayrı cildlərdə verilən mövzuları əhatə edir.

Ön Asiyanın ən qədim çağlarından İslama qədərki dövrə aid VI cildə prototürklərin və sonrakı türk boylarının söz yaradıcılığında əks olunan mənəvi kultur dəyərləri, kultur gələnləri və dünya mədəniyyətinə verdiyi töhfələr araşdırılır. VI Bitik türk boylarının qədim folklorunda, ağız ədəbiyyatında yer alan mövzu və motivlərin qonşu və türklərlə nə vaxtsa kontaktı olmuş digər xalqların ədəbiyyatında ortaq motiv kimi görünməsindən, qədim ələgələrin yerini və vaxtını bildirən bəlgələrdən bəhs edir. Öncəki Bitiklərdə olduğu kimi, VI Bitikdə alınan sonuclar da yazarın vaxtilə gündəmə gətirdiyi Urmu teoriyası üçün əlavə bəlgələr verir, bir daha aydın olur ki, türkün ilkin yurdu Orta Doğudur.

(Müəllif hüquqları agentliyi. Şəhadətnamə № 5797)

ISBN 9-789952810868

© *Firudin Ağasıoğlu (Cəlilov)*

4603010000

A ----- qrifli nəşr

A-064-2014

Kapak və Kitap Tasarımı: ÖZGÜR ÖZDOĞAN

Üretim Müdürü: YAKUP AKYILDIRIM

Baskı: YIKILMAZLAR BASIN YAYIN PROM. ve KAĞIT SAN. TİC. LTD. ŞTİ

15 Temmuz Mah. Gülbahar Cad. No: 62/B Güneşli-Bağcılar-İSTANBUL Tel: 212 515 4947

Sertifika No: 45464

Başlıqlar

Giriş	4
I. Folklorda tarix	16
1.1. Folklorda yaygın motivlər	20
1.1.1. Oxşar və ortaq motivlər	22
1.1.2. Tarixə ipucu verən motivlər	24
1.2. Xalqın söz yatırında tarixi bəlgələr	47
1.2.1. Atasözü və deyimlər	54
1.2.2. Bayatı və ağılar	62
1.2.3. Nağıl, əfsanə və rəvatətlər	66
1.2.4. Folklorda etnoqrafik sözlərin tarixi tutumu	72
II. Dastanlarda tarix	87
2.1. Oğuznamələr	104
2.1.1. «Törəyiş» dastanları	104
2.1.2. «Köç» dastanları	116
2.1.3. «Yeni Gün» (Ergənəkon) dastanı	119
2.1.4. «Oğuz kağan» dastanı	122
2.1.5. «Siyenpi» dastanı	138
2.1.6. «Arqadaş» (Dostluq) saqa dastanı	139
2.2. «Goroğlu» (Koroğlu) dastanı	144
2.3. «Dədə Qorqut» dastanı	170
2.4. «Manas» dastanı	205
2.5. «Alpamış» dastanları	209
2.6. «Alpər Tonga» dastanı	214
III. Başqa xalqların ədəbiyyatında türk tarixi	227
3.1. Sumer ədəbiyyatında türk tarixi	311
3.2. Etrusk yazılarında türk izi	324
3.3. Skandinav saqalarında türk tarixi	358
Sonuc	373
Qaynaqlar	384
Qısaltmalar	402

GİRİŞ

Folklorda yer alan tarixi bəlgələrin əhəmiyyəti etnogenezlə bağlı son tədqiqatlarda özəlliklə vurğulanır. Milli kulturun ürətimi kimi hər bir epos həmin kultur yaradan xalqın gələnək və görünəklərini, estetik duyumunu, ruhi ovqatını, dünyagörüşünü, düşüncə və yaşam ideallarını, eyni zamanda sosial həyatını əks etdirir. Hər bir xalqın tarixi onun söz yatırında və sözlü yaradıcılığında yaşayır. Hüseyin Nihal Atsızın görə, dastan millətin başına gələn olayların xalq dilində ədəbi şəkildə ifadə edilməsidir.¹ Bu baxımdan, 30 il öncə gündəmə gətirdiyim Urmu teoriyası üçün araşdırmağa başladığım Atasözlərindən tutmuş, dastanlara qədər şifahi xalq yaradıcılığında bu qədər önəmli bəlgələr olacağını heç gözləməmişdim.

Bəzi folklor motivləri mifologiyadan qaynaqlandığı kimi, bir sıra dini alqıların da qaynağında mifoloji motivlər durur, ancaq yeni yaranmış dini baxışlar da öz mifologiyasını yaradır və bu daha geniş yayılır. Belə spiralvari gəlişmədə uluslararası kultur əlaqələrin ötürücü rolu da önəm daşıyır, müxtəlif xalqların mənimsədiyi eyni mifiki motiv zamanla bir çox ulusun ortaq motivinə dönüşür. Bu baxımdan, uzmanların bu yorumu haqlı görünür: «Xalqların təfəkküründə yer alan alqı və olaylar zaman axarında bəlli miflərə çevrilib epos çağı ədəbiyyatını ortaya çıxarmışdır. Belə ki, milli ədəbiyyatlar hər xalqın öz milli kultur dəyərlərini yaşadan miflərlə yüklənsə də, heç bir xalq bu miflərin yalnız özünə məxsus olması ilə öyünə bilməz, çünki miflərin çoxu insanlığın ortaq malıdır, hətta bəziləri səmavi dinlərdən qaynaqlanmışdır».²

Doğrudur, dünya xalqlarının ədəbiyyatında ortaq motivlər, ortaq obraz və olaylar vardır, bu inkarolunmaz faktdır, hətta, hər bir xalq bu ortaqlara nə qədər milli don geydirsə də, onların ümumi tipoloji ölçü-biçimi gözədən qaçmır. Bunlar oxşar və tipoloji paralel motivlərdə aydın görünür, ancaq genetik bağı olan eyni motivlər haqqında bunu demək olmur, çünki bu tür motivlərin yaranma yeri və yayılma arealı olmuşdur, onu yaradan bir xalq olub, onu yayanlar və başqa bölgələrdə mənimsəyənlər olmuşlar.

¹ Atsız, 2011, 30.

² ET, 2005, 165.

Məhz sadalanan bu «olmuşları» araşdırıb üzə çıxarmaq mifologiya, folklor və ədəbiyyatdan tarixə ipucu verilməsi kimi dəyərləndirilməlidir. Belə ki, bir sıra eyni motivin sonrakı bəzək-düzəkli milli donunu soyunduranda yerdə başqa tarixi qaynağın verdiyi tarixi olayla uzlaşdığını görmək olur. Bunu da gözdə tutmaq olmaz ki, səmavi dinlərdən alınan motivlərin çoxu hələ Sumer qaynaqlarında vardı və səmavi dinlər daha öncəki Təktanlı Türk tanrıçılıq dinindən bəhrələnmişdi.

Mifdən dinə keçid haqqında V Bitikdə verilən yorumların davamı olaraq, mifdən folklora keçid olaylarına da baxmaq gərəkdir. Belə ki, bir çox mifoloji olay sonradan folklorlaşa bilər. Örnəyin, qədim mifoloji alqı ilə yaranmış Goroğlu motivləri XVII əsrdə Cəlaləli hərəkətinə köklənən yeni Koroğlu motivləri ilə əvəzlənmiş, mifoloji personaj tarixi şəxs qılığında görünən xalq qəhrəmanına çevrilmişdir. Burada mifdən folklora keçid olayı baş vermişdir, ancaq folklorda bunun əksinə olan transformasiyalar da vardır və belə dəyişmələri izləmək üçün yaxın tarixə baxmaq yetərlidir. «Qaçaq Nəbi» dastanında olduğu kimi, uyğur xalqının yadelli işğalçılara qarşı XX əsrin əvvəlində apardığı mübarizə «Abdulrəhman xan Qoca» dastanında yer almışdır. Hər iki dastanın gerçək tarix üzərində yaranması minillər boyu davam edən gələnəklə, milli qəhrəmanların yaşadığı olayların dastanlaşması ilə bağlıdır. Bu baxımdan, Dədə Qorqut boylarında və Alpər Tonga, Alpanmış dastanlarında tarixi olayların izi aydın görünür.

Mifologiyadan folklora və dinə, özəlliklə, dindəyişmə ilə transfer olan motivlərin yeni sosial ortama uyğunlaşma olayı da doğaldır. Belə ki, tanrıçılıqdan budizmə keçən uyğur toplumunda baş verən olayı bu əski uyğur deyimi çox aydın sərgiləyir: «*İliglər, bəglər, buyruklar, pürütüklər, kuncuy katunlar, tigilər, mallar, uluq bay bayaqutlar kəntü erklərin türklərin ıdalap toyın dindar bolup arxant kutın bultılar*» (elbəylər, bəylər, buyruqlar, xanım xatunlar, teginlər, inallar, böyük varlı bayaqutlar öz qüdrət və qüvvələrini buraxıb, rahib-dindar rahatlığı qutunu buldular). Bu deyimə gərək bunu da əlavə edəydilər ki, «elita *erkini-türkünü* buraxdı, uyğurun evi də elə onda yıxıldı». Xalqların sosial yaşamında dindəyişmə olayı özü ilə bir sıra neqativ olaylara yol açan səbəbləri gətirməsi də tarixboyu dəfələrlə özünü göstərmişdir.

Epik dünyanın əlamətləri əsasən şərti xarakter daşıyır və bu şərtlilik epik əsərin dilində metaforik deyimlərlə verilir. Özəlliklə, qəhrəmanlıq dastanlarında xalqın istək və bəkləntisini gerçəkləşdirə biləcək qəhrəman seçilir, olağanüstü görünəklərlə yüklənir, ona azmanlıq, nəhənk bədənli bahadırlıq, təpər və güc-qüvvət verilir ki, ən güclü düşməni yenə biləcək özəllikləri olsun. Örnəyin, Dədə Qorqut boylarında «*altmış tutam ala gön-dəriniñ ucında ər bögürdən Dəlü Tondar*», «*acığı tutanda qara daşı kül eyləyən, bığın əñsəsində yedi yerdə düğən ərənlər əvrəni Qaragünə*», «*altmış ərkəc dərisindən kürk eyləsə, topuqlarını örtmiyə, altı ögəc dərisindən külah etsə, qulaqlarını örtmiyə, qolı-budı xıracə, uzun baldırları incə, at ağızlu Aruz Qoca*» kimi azman görkəmi olan alp ərlərin dastanda epik qəhrəmanlar qılığında verilməsi dastan gələnyinə uyğun yöntəmdir və bu yöntəm (üsul) bütün xalqların epos yaradıcılığında özünü göstərir.

İdealizə edilmiş epik qəhrəman xalqın azadlığı uğrunda bəzi mifoloji yaratıqlara qarşı savaşa bilməsi üçün ən azı onların bəzi özəlliklərinə sahib olmalıdır və bu özəlliklər başqa düşmən qüvvələrə qarşı savaşa da işə yarayır. Bu nədənlə dastandakı tarixi olaylar çox vaxt gerçək durumu deyil, xalqın görmək istədiyi, xəyalında təsəvvür etdiyi mifoloji tarix alqısına köklənir. Ona görə də, epik əsərdəki olaylar haqqında çox vaxt belə yorum verilir: «Bu, tarix deyil, nağıldır». Ancaq bu yorumun iki yozumu vardır; biri budur ki, hər hansı bir gerçək tarixi olayla bağlantısı olmayan qurama motivlər xəyal ürünüdür, ikinci yozum isə belədir ki, bugün «nağıl» kimi alqılanan gerçək tarixi olaylar da vardır, mifologiya qılığında təsvir olunan bu olayların metaforik qabığını soyanda alt qatda nə vaxtsa yaşanmış tarixi olayla qarşılaşmalı olursan.

Şifahi xalq yaradıcılığı xalqın keçmiş yaşam tarixini əks etdirdiyi kimi, təlim-təbiyə yönündə didaktik yöntəmlərlə xalqın sonrakı yaşamı, milli kimlik qavramı üçün də önəmli rol oynayır. Örnəyin, son 2500 ildə yəhudi xalqı başına gələn bəlalara baxmayaraq, Tövrətin onlara aşılacağı kimlik alqısı ilə nəinki ayaqda qala bilmiş, hətta bugün dünyanın inkişaf etmiş ölkələri arasında ön sıralarda yer tutmuşlar. Milli kimlik alqısı xalqı ayaqda tutmaqla onun bölünüb zəifləməsinə yol vernir, xalqı aşağılıq kompleksindən uzaq tutur.

Türk xalqlarının folklorunda türklük, türkçülük, bütövlük, özəlliklə millətçi ideologiya siyasəti heç vaxt ön plana keçməmişdir. Bunun əksinə olaraq, köçəri yaşamlı türklərin dastanlarında *traybalizm* (tayfaçılıq), oturaq yaşamlı türklərin dastanlarında isə tayfaçılıqla yanaşı, yerliçilik alışqanlı-ğına üstünlük verilmişdir. Hər iki alışqanlıq türünün toplumda yaratdığı mentalitet milli kimlik hissini yaranmasına, milli ruhun formalaşmasına mane olmuşdur. Bu baxımdan, bər-bəzəkli epitetlərdən arındırılan alpların «qəhrəmanlığı» çox vaxt, sən demə, bir neçə qardaş türk boyu ilə savaşa qələbə qazanmasıdır. Göytürk yazılarında oğuz, türgeş və qırğız boylarını qırmaqla qürurlanan sır budunlar kimi, Dədə Qorqut alplarının da xristian qırpaqları yenib, mal-mülkünü yağmalaması öyü ilə qarşılır və eynilə bu xristian qırpaqlar soydaşları olan oğuzlar üzərində qazandıqları qələbə ilə fəxr edirlər. Tarixdə yaşanmış bu gerçək olayların epik əsərlərə sızıb təbliğ olunmasının sonucunda «iki qoçun başı bir qazana sığmaz» mentalitetlə bütöv Avrasiyanı aralarında bölüşdürə bilməyən bəlli Türk hökmdarları yetişmişdir. Belə elbəşilərin əksəriyyəti idarəsi altında olan azsaylı xalqlara göstərdiyi qayğıkeşliyi öz soydaşlarından əsirgəmişlər, bu duruma qarşı bilgələr başda olmaqla, xalqın təpkisi də epik əsərlərdə yer almışdır. Türklərdə sadalanan bu yaşanmış nədənlərlə dastanların gerçək tarix alqısı yaranmışdır.

Türkmən ağsaqqal və bilginləri Əbülqazi Bahadır xanın yanına gəlib, ondan türkmənlərin tarixini yazmağı xahiş etmişlər: «*Bir dürüst itibar qılğudek tarix bolsa irdi, yaxşı bolur irdi*».³ Göründüyü kimi, türkmənlər Oğuznamələrə «tarix» kitabları kimi baxmışlar. Bu nədənlə, Dədə Qorqut dastanının adında *kitab* sözünün yazılmasına həmin qavramın etkisi kimi baxmaq gərəkdir.

Xalqların düşüncəsində yaşayan tarixi qəhrəmanlıq səhnələri məhz onların şifahi yaradıcılığında və folklorunda özünün bədii əksini tapmasını vurğulayan Ş.Xəlilli «Folklorunda tarix və tarixdə folklor» adlı məqaləsində yazır ki, Homer özündən hardasa 400 il əvvəl sökülüb dağılmış Troyanın şəhər qalaları haqqında təsəvvürləri öz dövründəki şifahi ədəbiyyatdan al-

³ *Şecere-i Terākime*, 1996, 109.

mışdı, Troya müharibəsi haqqında dildə gəzən hekayələr sadəcə kiminsə uydurması olmamışdır.»⁴ Şifahi ədəbiyyatda uydurmalar, bəzi təhriflər olsa da, gerçək hadisələr orada yanmış ocağın külü altında qalmış közə bənzəyir və bu köz gerçək olqunun özüdür. Bəzən isə «gerçək görünən» olqunun da alt qatında daha qədim ilkin qavram-alqı gizli qalır, onu bulmaq üçün uyğun gələn orta-qenetik motivləri müqayisə yöntəmilə araşdırmaq, qarşılaşdırmağa epik əsərə xas olan dəyişkən zaman-məkan ölçülərini nəzərə almaq gərəkdir.

Çağdaş akademik elm uzmanları ingilislərin sevimli xalq qəhrəmanı Robin Qud (*Robin Hood*) haqqında araşdırma aparıb, onun tarixi bir şəxs olması yönündə sağlam bir ipucu tapmasalar da, XII-XIII əsrlər arası dönmədə qaçaq həyatı yaşayan belə bir adamın olduğunu qeyd edən ortaçağ xronikalarında bəlgələr bulmuşlar. Eynən bizim folklorçuların Anadolu və Azərbaycanda yaranma tarixi çox qədim olan Goroğlu qılığına salınmış kor kişinin oğlu Koroğlunu XVII əsrdə bulduqları kimi, orta çağlarda qaçaq-quldur yaşamlı birinə də qədim mifoloji alqı ilə yaranmış xalq qəhrəmanı Robin Qud donu biçilmişdir.

Bu və ya digər türk elbaşının soykökünü yazanlar istər-istəməz onun ulu soybabalarını aparıb Oğuz xana, Nuhun oğlu Yafəsə bağlamalı idi, bu nədənlə 10-16 babadan sonra mifik soybabalar verilirdi. Adətən bu türdə yazılan şəcərələrin *yenqusu* (əks-sədəsi) dastanlarda yer alırdı. «Bütün fars, ərəb və türkdilli mənbələrdə oğuzların və digər türk tayfalarının soyağacı Nuha bağlanır».⁵ Türk eposunda bahadırlığın soy ardıcılığı ilə davam etməsini qəhrəmanlıq eposları üzrə tanınmış tədqiqatçı B.N. Putilov özəlliklə vurğulayır.⁶ Epik əsərlərdə verilən soyağacının ilk dönəmi çox vaxt dini ədəbiyyatda və tarix kitablarında verilən bilgilərlə üst-üstə düşür.

⁴ Xəlilli, 2012, 178-179.

⁵ Koroğlu, 1999, 82.

⁶ «Тюркский эпос строится по принципу генеалогической циклизации: за поэмами о богатыре-отце следует поэмы о богатырях - сыне и внуке; последние выступают как прдолжатели героических дел своего прешественника, сын мстит за гибель отца или за покушение на него, восстанавливает утраченную власт и т.д. Юный богатырь может выезжать на бой в отцовском вооружении и на его коне» (Путтилов, 1988, 109).

Adətən dastanlara, oğuznamələrə yalnız poetik əsərlər kimi baxılır, orada olan motivlərin yorumunda metaforik deyimlərin özəlliyi ön plana çəkilir, halbuki bir çox epik əsərdə çox ciddi tarixi gerçəkliklər yer alır. Örnəyin, türk dilinin səs quruluşuna uyğun olmayan ərəb əlifbasına qarşı baxışını XVIII əsrdə açıq deyə bilməyən şair Şeydai bu misralarda 25 danışıq səsi (7 sait, 18 samit) olan türk dilinin üç minil özəl türk əlifbası (runik yazısı) olduğunu deyir və bu dildə «gözəl 25» əvəzinə ərəb hərflərilə yazmağı ürək ağrısı ilə qınayır:

Yeddisindən avaz çıxıp, Üç bin yaşta ömrün yakın,
On səkkizin tartap çekip, Keçirdik, gözəl yirmi beş!

Bu durumu eyni ürək yanğısı ilə Şeydainin çağdaşı məşhur türkmən şairi Əndalib da «Oğuznamə» əsərində qələmə almışdır, çünki xalq arasında qədim çağlardan yazının 24 boyun damğasından törəməsi bu boylara isə damğaların Oğuz-xan tərəfindən verilməsi inamı vardı.⁷

Atası ağıl, Kolumdan ötürdüm.
Anası nağıl, Bir-birdən qaçtı,
Bir qız toğılmış, Tirkeşip uçtı.
Yirmi төrt şekil. Yerli-yerində tüzüp, bitirdim,
Könlümge getirdim, Ki yürek sırımni ilimge açtı.

Dədə Qorqut hekayələrində 24 bölgə başçısı anlamında «24 sancaq bəyi» deyimi keçir və Böyük Oğuz dövəti anlamında isə «Qalın Oğuz Eli» ifadəsi işlənir. Bu dövətdə ağsaqqallar (qocalar) qurumunun olduğunu da «Doqquz Qoca başı» deyimində, dövət protokolu quralını sağda, solda, dibdə oturmaq, eşikdə durmaq etiketində görmək olur.

Bozok və Üçok adıyla iki (sağ-sol) qola ayrılan oğuzların da hunlar kimi 24 boyu olması dastanlarda verildiyi kimi, yazılı qaynaqlarda da qeyd olunmuşdur. Bu bölgü ilə bağlı dastanlarda yer alan bəzi motivləri də tarix kitablarında görmək olur. Örnəyin, Z.V.Toğan yazır ki, oğuzların 24 boyu ilə bağlı Oğuznamələrdə yer alan bir olayı yunanlı tarixçi Plutarx I əsrdə

⁷ Bekmiradov, 1987, 117.

yaşamış saqa (skit) elbaşı Skilurla bağlayır. Bu elbaşı 24 oğlundan aldığı oxların tək-tək ayrılıqda qırıla bildiyini, toplu halda isə oxların qırıla bilmədiyini onlara göstərir. Sonralar bu motivin bulqar elbaşı Kubrata və Çingiz xana aid edildiyini də görmək olur.⁸

Qədim türklərin dövlət (el) quruluşunu, sosial toplumun türk törəsilə yaşam özəlliklərini, etnografik görünək və gələnlərini eposlardan ətraflı öyrənə bilirik. Bu baxımdan, türk dastanlarında, oğuznamələrdə verilən bilgilər önəmli tarixi qaynaqlar sayıla bilər. Belə ki, qaynaqlarda yer alan görüntülərin, yaşam özəlliklərinin bugün də türklərin yaşamında davam etdiyini körmək olur. Örnəyin, KDQ-da deyilir ki, Qazan xanın Dərbənddə 10 min qoyunu vardı. Dağıstanda yaşayan azər türkləri (padarlar) qoyun sürülərini bugün də yaz-yay aylarında Dağıstana, payız-qış aylarında isə Mil-Miğan çöllərinə sürürlər. Dastanda qımız içkisindən bəhs olunur və antik çağ yazarları da saqaların at südü içdiyini yazırlar, belə ki, qırpaq boylarında qımız içmə gələniyi bugün də davam edir. KDQ məhz qırpaq və saqa boylarının o dövrlərdə Azərbaycanda da yaşaması faktını vurğulamış olur. Bunu Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində *qırpaq* adı ilə bağlı toponimlərin varlığı da təsdiq edir.

Ayrıca bireyin (bir adamın) deyil, kollektivin yaradıcılıq ürünü olan folklor türü olqusunda ən azı söyləyən ilə dinləyən (dinləyənlər) iştirak edir. Folklorun hər hansı bir növü yarandığı çağda onun ərsəyə gəlib şəkillənməsində coğrafi məkanla bərabər, siyasi-iqtisadi durum, etnik-kultur çevrə kimi sosial özəlliklərin də etkisi olur. Ancaq folklorun yarandığı mühitin (kontekstin) ayrı-ayrı elementləri folklorun deyil, sosiologiya, etnografiya, kulturologiya kimi müxtəlif elmlərin tədqiqat obyektidir. Folklor mətnisə sadalanan bu önəmli özəlliklər mühitində yoğunluq formalaşdığı üçün ona ümumi kontekst bucağından baxmaqla onu xalq yaradıcılığının sözlü ürünü kimi araşdırıb dəyərləndirmək gərəkdir.

Eposu söyləyən hansı özəlliklərə köklənmiş dinləyicinin nəyi eşitmək istədiyini bilir, ona görə də, deyənlə dinləyən arasında xoş ovqat yaranır. Bu hal o çağacan davam edə bilər ki, sosial toplumun yaşamında əvvəlki

⁸ Togan, 1981, 114.

durumdan fərqlənən mühüm dəyişikliklər baş verir. Artıq yeni auditoriyanın ovqatı epik arxaikadan daha çox yeni və yaxın tarixlərə köklənmiş süjetləri əks etdirən rəvayətləri dinləmək istəyir. Belə ki, Azərbaycandakı saqa-oğuzların dış yağmaları m.ö. VII-VI əsrlərdə və m.s. İslamagədə oxşar olaylarla zəngin idi və hər iki dövrün oxşar durumu Dədə Qorqut boylarında eyni kontekstdə verilə bilmişdir. Məkanın sosial-siyasi durumu fərqlənməyə başladığı zamanlarda auditoriyanın da ovqatı dəyişir, belə ki, «Manas» dastanına yeni əlavələr hələ də davam edir. Sovet dönməsinin ilk çağlarında özbək folklorunda «Yoldaş Lenin» dastanı yaranmışdı.⁹

İslama qədərki epik əsərlərdə zaman qavramı sosial toplumlarda baş verən *soy, oq, uruq, bod* (boy), *budun, el* aşamalı dəyişmələrlə də bağlıdır. Belə ki, ailənin-soyun oqa-uruğa (tayfaya), uruğun boya (qəbiləyə), boyun buduna (xalqa), budunun elə çevrilmə dövrlərinə aid olaylar mifik çağdan başlayaraq, minil öncəyə qədər davam edən ayrı-ayrı çağlarda baş vermişdir. Bu baxımdan, dastanlarda keçən *oğuz çağı* deyimi Oğuz xanla bağlı m.ö. III-II minlləri əhatə edə bilər. Hər hansı bir olayla ilgili motivin qavram alqısında zaman darala və genişlənə bilər; birinci durum həmin alqının arxaikləşməsilə bağlıdırsa, ikinci durum yeni yaranmış ortamda həmin alqıya yeni baxış türünün yüklənməsidir. Folklorlarda zaman alqısı konkret bir tarixi dövrə aid olmur, motivin odaqlandığı olayın baş verdiyi məkandan asılı olaraq, «ol zaman» alqısı hər bir konkret görüntü qavramıyla alınır. Hər bir olayın öz zamanı var və xəyalən o zamanın olayı qavramda ən azından, təsəvvür oluna bilər. Qorqutun VII əsrə yaxın «yaşaması», boylarda bir sıra olayların bu dönməyə bağlanması anlaşılandır, ancaq ayrı-ayrı boylarda olayın «ol zaman» (oğuz çağı) dönməsində baş verdiyi də vurğulanır, VI-VII əsrdə işlənən «ol zaman» deyimi keçmiş oğuz çağını bildirir.

Müxtəlif çağların olayını eyni müstəviyə daşıya bilən Oğuznamələrdə «ol zaman» deyimi arxaik «Oğuz çağı» alqısı ilə islamlaşma çağı arasında var-gəl etdiyini, bu yöntəmdə eyni oğuz bahadırını müxtəlif çağda aid olayın iştirakçısı olduğunu gördüyümüz kimi, «*biri vardı, biri yoxdu*» deyimi ilə başlanan nağıllardakı olayların zamanı da kontekstin verdiyi məkanla

⁹ «Алпамыш», 1982, 6.

Hörmətli oxucu,

“Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 18-ci və 19-cu maddələrinə uyğun olaraq müəlliflik hüququnun qorunması məqsədilə əsərin tam mətni ilə Kitabxananın oxu zalında tanış ola bilərsiniz.

